

„Mestereknek gyengyének”

ÜNNEPI KÖTET
MADAS EDIT HETVENEDIK SZÜLETÉSNAPJÁRA

„Mestereknek gyengyének”

ÜNNEPI KÖTET
MADAS EDIT
HETVENEDIK SZÜLETÉSNAPJÁRA

SZERKESZTETTE
HENDE FANNI – KISDI KLÁRA – KORONDI ÁGNES

ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

SZENT ISTVÁN TÁRSULAT
AZ APOSTOLI SZENTSZÉK KÖNYVKIADÓJA

BUDAPEST 2020

A KÖTET A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ÉS A PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM
TÁMOGATÁSÁVAL JELENT MEG

A Személy- és helynevek mutatóját összeállította:

HENDE FANNI
KISDI KLÁRA
KORONDI ÁGNES

Madas Edit műveinek jegyzékét összeállította:

BIBOR MÁTÉ JÁNOS

© Szerzők, 2020

© Szent István Társulat, 2020

ISBN 978 963 277 866 2

Szent István Társulat
1053 Budapest, Veres Pálné utca 24.
www.szit.katolikus.hu

Felelős kiadó: Dr. Rózsa Huba alelnök
Felelős kiadóvezető: Farkas Olivér igazgató
Készült a budapesti Pauker Nyomdában
Felelős vezető: Vértes Gábor ügyvezető igazgató

MADAS EDIT KÖSZÖNTÉSÉRE

Mindnyájan tudjuk, hogy a megtett út örömeire és viszontagságaira való visszatekintés fontos és tápláló eleme életünknek, a *repetitio* nemcsak *mater studiorum*, hanem emlékezés és erögyújtés, ha pedig ez a tanítványok társaságában történik, akkor egyúttal a tapasztalatok átadása is. Ebből kiindulva valljuk, hogy a tíz évvel ezelőtti köszöntő-kötet – *Magistrae discipuli. Tanulmányok Madas Edit tiszteletére* – Előszavának minden megállapítása igaz és tanulságos most is: Ünnepeztünk „a kodikológia, a paleográfia, középkori latin és magyar filológia, a klasszikus hagyomány, a liturgia, a hagiográfia, a könyv- és könyvtártörténet, valamint a magyar nyelv- és irodalomtörténet kutatásának nemzetközileg elismert képviselője”, azóta a Magyar Tudományos Akadémia első osztályának rendes tagja.

A középpontban és minden kutatások kezdetén tehát egy egyszerűnek tűnő, ám a középkorban annál nehezebbnek ítélt tevékenység, az írás áll. A házi pergamengyártás használhatatlanul keményre sikeredett kipróbálása és a kiválóan írható fekete tinta gyártása az Eötvös Collegiumban még sok-sok évvel ezelőtt csak a körültekintő teljeség kedvéért történt: mindenről tudomást kellett szerezni, ami az írás mesterségéhez kötődött. Ebbe a világba vezette be Ünnepeztünket Mezey László professzor, a *Fragmenta codicum kutatócsoport* megálmodója és létrehozója, hogy aztán Edit is tanítson másokat. Sokakat. Mindnyájan, akkori tanítványok, jól emlékszünk Szentviktori Hugó szemünk előtt függő mondatára: *Omnia disce, videbis nihil esse superfluum, coartata scientia iucunda non est.* – „Tanulj meg mindent, meglátod, semmi sem fölösleges, a megnyomorított tudományban nincs öröm” (*Didascalicon* VI,3).

Az írásfolyamat technikájának elsajátításától indulva kellett Madas Editnek eljutni odáig, hogy másokat is képes legyen elvezetni a lényeghez: az írás közvetítette tartalom megértéséhez. A *Magistra* feladata, hogy bemutassa azt a középkori vagy kora újkori közösséget, amelyben a tartalom kifejtette hatását, vagyis a betű lelket öltött, és értelmes, hívő életek tápláléka lett. Edit dolgozataiban e folyamat gondos és körültekintő, minden lelki, szellemi és anyagi körülményt józanul mérlegelő vizsgálata ragadható meg. Ebből is sokan tanultak.

Mára joggal nevezhetjük Öt „Mestereknek gyengyének”. A kötet címét adó kifejezés a bölcsességéről nevezetes Alexandriai Szent Katalin verses legendájából származik.

zik. E nevezetes irodalmi emlékünk a Nyulak szigeti domonkos apácák által 1529 és 1531 között másolt Érsekújvári Kódexben maradt fenn (fol. 227, pag. 455b), az Edit szívének talán legkedvesebb nyelvemlékkódexben, amelynek legújabb kiadása részben az Ő keze munkáját dicséri.

Ugyanakkor a kötet szerkesztői örömmel nyugtázzák, hogy a tíz évvel ezelőtti fiatalok közül (akkor szigorúan csak a fiatalok, a tanítványok tiszteleghtettek írásaikkal) ma ismét sokan ragadtak tollat (még mindig fiatalon), hogy írjanak az ünnepi kötetbe. Ezzel csak arra kívánunk utalni, hogy az akkori *discipulusok* mára *magisterek* lettek, megtapasztalható a *continuatio* és a sokunk számára eleven, éltető áram a *traditio*. Ez tükröződik a tanulmányok témaválasztásában is, érezhető a kapcsolódási pontok az Ünnepelt kutatási területeihez, látásmódjához, sokoldalú érdeklődéséhez és igényességéhez. A tanítványok és pályatársak együtt ünneplése híven tükrözi az Editet körülvevő szeretetet: *Ad multos annos!*

Budapest, 2019. november 18.

*Hende Fanni, Kisdi Klára,
Korondi Ágnes,
Lauf Judit és Sarbak Gábor*

IN · HONOREM
EDIT · MADAS
VOLVMINIS · EDITI · IVBILARIS
XV · KAL · DEC · A · D · MMXIX
VOTA · NATALICIA

Exempla rarae qui sapientiae
Discerpta codex continet, ut tibi
Iucunda natalem celebrans
Tessera prodeat hospitalis

Multisque plexus fragminibus liber
Auctorum amorem praedicet unicum,
Delecta amicorum caterva
Astipulante Deo precamur.

Sanctas ut ornent edita feminas
Sermocinantis verba, canat chorus
Ecclesiae qua lege, quorum
Pontifices sierint colenda

Taxis receptis gesta, iuvat nova
Vi textuum vel dicere imaginum
Arte explicanda, donec omne
Glossa voret folium ore edaci.

Emblema nostri, non modo temporum,
Narrante sumis prisca volumine,
Armis tuis instructa penna
Reddere quo properat Magistrae

Insigne vitae nobilis: omnium
Agnosce vultus in speculo tuo,
Et gratulantum ignosce linguae,
Si nimis ardua sumpserimus.

ZOLTANVS RIHMER

TARTALOM

MADAS EDIT KÖSZÖNTÉSÉRE
*(Hende Fanni, Kisdi Klára, Korondi Ágnes,
Lauf Judit, Sarbak Gábor)*
5

IN HONOREM EDIT MADAS
(Rihmer Zoltán)
7

TABULA GRATULATORIA
17

* * *

I KÖNYVTÖRTÉNET ÉS KODIKOLÓGIA

LAUF JUDIT – MAYER GYULA
A Domonkos Rendtörténeti Gyűjtemény egy különleges kódexe
I. Egy 15. századi mesterírnok írásmintalapja Magyarországon?
A Kassáról származó Sallustius-töredék talányos palliuma
(Lauf Judit)
21
II. A Sallustius-kódextöredék (Mayer Gyula)
34

BORECZKY ANNA
Zágráb MR 153
Megjegyzések a zooantropomorf evangélistaportrék hagyományához
43

KISDI KLÁRA

Mégsem Fulgentius?

A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár Ms. 383 jelzetű kéziratának
vélt és valódi szerzőiről

51

SARBAK GÁBOR

Albertus Magnus-kódektörédek magyarországi könyvtárakban

61

KÖRMENDY KINGA – C. TÓTH NORBERT

Pálóci György esztergomi érsek és a bécsi buridanizmus

Pálóci György levele Pálóci Mátyushoz

69

HENDE FANNI

Egy erdélyi antifonále provenienciájának kérdései

79

KARÁTH TAMÁS

„In una iusticia per plures semitas”

Richard Rolle *Emendatio vite* című írásának fordítása(i)
a New Haven, Beinecke Rare Book & Manuscript Library,
Takamiya 66 kéziratában

93

NÉMETH ANDRÁS

A verses Tízparancsolat esztergomi kommentárja

Egy meg nem írt doktori disszertáció margójára

107

ZSUPÁN EDINA

A Corvina könyvtár budai scriptorai

125

TÓTH ZSUZSANNA

Hogyan kötötték be Nagylucsei Orbán pszaltériumát?

139

MONOK ISTVÁN

*A 15–16. századi magyar királyságbeli könyvtárak tartalmi összetételének
változásai*
147

ROZSONDAI MARIANNE

Ilosvai István egyik könyve és jogi kézírata
159

PERGER PÉTER

A jegenyei misszále és az állítólagos első magyar nyelvű nyomtatvány
167

FARKAS GÁBOR FARKAS

Egy 19. századi magyar könyvgyűjtő és a kódexek
175

MIKÓ ÁRPÁD

Schönherr Gyula és a firenzei Calderinus-kódex
Kísérlet egy corvina megszerzésére a Nemzeti Múzeum számára 1899-ben
183

* * *

II

IRODALOMTÖRTÉNET, ÍRÁSBELISÉG, NYELVEMLÉKEK

DÉRI BALÁZS

Cassiodorus-idézet Gellértnél
Egy „érdektelen” szöveghely tanulságai
197

KLANICZAY GÁBOR

Marcellustól Ráskay Leáig
Kompiláció, egybeszerkesztés, újraírás a Margit-legendákban
213

M. NAGY ILONA

Gyenge fordítás-e a Margit-legendáé?
227

LÁZS SÁNDOR

Zaj és szöveg

Késő középkori szövegalkotás
és az irodalmi gondolkodás születésének egy pillanata

239

KORONDI ÁGNES

Mária kis zsolozsmájának népnyelvi fordításai és a Festetics-kódex
Liturgikus úzus és anyanyelv

259

KISS FARKAS GÁBOR

A legrégebbi magyar nyelvű számsor (1391)

285

PAJORIN KLÁRA

Pius pietasa

Enea Silvio Piccolomini *pietas*-fogalma és V. László

295

TÓTH PÉTER

Güssingi glosszák

Ismeretlen magyar glosszák egy 15. századi *sermonarium*ban

305

HAADER LEA

Párhuzamos perikópák vallomása – a nyelvtörténet oldaláról

329

BENKŐ ELEK

A berekeresztúri református templom középkori és kora újkori feliratai

341

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ

„Szebb vala ő, mint tudta, ’s szivet csábíta szavával”

Vörösmarty Szent Lászlóról írott művei és a sírköltészet

359

A. MOLNÁR FERENC

A Nagyszombati kódex részletei

Juhász Ferenc Gyermekdalok és Pacsirta a szívben című époszaiban

369

III
LITURGIATÖRTÉNET ÉS EGYHÁZZENE

FÖLDVÁRY MIKLÓS ISTVÁN

Accessus altaris

A mise-előkészület változatai és egy liturgikus hungarikum

385

KOVÁCS ANDREA

Az esztergomi missale notatum és a pozsonyi misekönyvek

403

GILÁNYI GABRIELLA

*Az ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár Cod. Lat. 119 kódexének
kottás premontrei fedéltörédei*

Új adatok

415

SZOLIVA GÁBRIEL OFM

Egy késő középkori kassai pszaltériumról

427

CZAGÁNY ZSUZSA

Kyriale és szekvencionále

A váradi kódexcsalád két töredékcsoportjának elemzése

443

PAPP ÁGNES

A zsoltárdifferentia és a középkori magyar zsolozsmahagyományok

465

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

Ányos Pál megjegyzése közismert himnuszok újrafordításáról

481

* * *

IV
EGYHÁZTÖRTÉNET, HOMILETIKA, HAGIOGRÁFIA

ERDŐ PÉTER

A plébániák kialakulása és elterjedése

A misszió és a lelkipásztori gondoskodás modelljei az első évezredben
489

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

Forrásközlemény Szent István korai tiszteletéhez Bambergben
507

SZUROMI SZABOLCS ANZELM O.Praem.

Chartres-i Ivo kánonjogi kézikönyve

Megfontolások a legújabb kutatási eredmények tükrében
519

SOLYMOSI LÁSZLÓ

László király szentté avatása a 12. század végén
533

VARGA IMRE KAPISZTRÁN OFM

„Predicationis officium exercere...”

A ferencesek prédikálásának történeti háttere
Benedek veszprémi püspök engedélye alapján
547

ÉRSZEGI GÉZA

IX. Gergely pápa István zágrábi püspöknek címzett leveléről
555

SZOVÁK KORNÉL

Exemplum et informatio

A *Legenda aurea* magyarországi recepciótörténetének két epizódja
559

DEÁK VIKTÓRIA HEDVIG OP

„Caritas est amicitia”

Isten és ember barátsága Aquinói Szent Tamásnál
569

VIZKELETY ANDRÁS
„*Melius ordinassem si tempus habuissem*”
Egy sajtósági *sermo* Árpád-házi Szent Erzsébetről
577

F. ROMHÁNYI BEATRIX
A Magyar Királyság hiányzó szentjei
583

TÖRÖK JÓZSEF
Szent Ágoston tisztelete a pálosoknál
597

ZSOLDOS ENDRE
Csillagászat a szószékről
603

BÁRÁNY ZSÓFIA – SOMORJAI SZABOLCS
Szagrális és politikai tér találkozása a nyilvánosságban
Lonovics József prédikációi a reformkori csanádi egyházmegyéből
617

* * *

MADAS EDIT MEGJELENT MŰVEI
627

SZEMÉLY- ÉS HELYNEVEK MUTATÓJA
649

KÉPMELLÉKLET
I–XXXII
685

TABULA GRATULATORIA

Ács Pál	Dénesi Tamás
Adamik Tamás	Di Francesco, Amedeo
Ajkay Alinka	Domokos György
Ásványi Ilona	Dömötör Adrienne
Babus Antal	Dörnyei Sándor
Bajáki Rita	Draskóczy István
Bakos József	Dukkon Ágnes
Balázs Mihály	É. Kiss Katalin
Bánfi Szilvia	Ekler Péter
Barna Gábor	Érdi Marianne
Bartók Zsófia Ágnes	Falvay Dávid
Báthory Orsolya	Farbaky Péter
Békés Enikő	Farmati Anna
Berhidai Piusz	Ferenczi Ilona
Bertényi Iván	Földesi Ferenc
Bitskey István	Fülep Katalin
Boda Miklós	Gábor Csilla
Bogár Judit	Gecser Ottó
Boka László	Hargittay Emil
Boros István	Havas Lászlóné
Boross Klára	Hegedűs András
Borsa Gedeon	Heltai János
Cevins, Marie-Madeleine de	Hoffmann István
Csepregi Márta	Horváth Iván
Csomó Orsolya	Horváth László
Csörsz Rumén István	Horváth Pál
Csukovits Enikő	Hubert Gabriella
Dávidházi Péter	Hubert Ildikó
Debreczeni Attila	Imre Mihály
Dejcsics Konrád	Jankovits László

Tabula gratulatoria

Jónácsik László	Rác György
Kertész András	Ritoók Zsigmond
Kertész Balázs	Ritoókné Szalay Ágnes
Kiss Jenő	Sántha Teréz
Konrád Eszter	Sára Balázs
Korompay Klára	Seláf Levente
Laczkó Eszter	Somfai László
Lipthay Endre	Sudár Annamária
Lőkös Péter	S. Sárdi Margit
Lőrinczi Réka	Szalai Katalin
Lővei Pál	Szalai Veronika
Maczák Ibolya	Szende Katalin
Mann Jolán	Szentgyörgyi Rudolf
Marosi Ernő	Szentmártoni Szabó Géza
Marton József	Szepesi Zsuzsanna
Matolay Katalin	Takács László
Medgyesy S. Norbert	Terbe Erika
Merczel György	Thoroczkay Gábor
Meszéna Beáta	Török Gyöngyi
Mezey Alice	Tusor Péter
Nemerkényi Előd	Uhrin Dorottya
Németh S. Katalin	Ullmann Péter OPraem
Nobilis Andrásné	V. Ecsedy Judit
Nuzzo, Armando	Várszegi Asztrik
Oborni Teréz	Vladár Zsuzsa
Papp Zsófia	Wehli Tünde
Pócs Dániel	Zágorhidi Czigány Balázs
Pócs Éva	Zelliger Erzsébet
Prokopp Mária	Zvara Edina
P. Vásárhelyi Judit	

Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár
OSZK Könyv- és Művelődéstörténeti Kutatások Osztálya
OSZK Kézirattár
OSZK Régi Nyomtatványok Tára

*Az ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár Cod. Lat. 119 kódexének
kottás premontrei fedéltöredékei*

Új adatok¹

BEVEZETÉS, KUTATÁSTÖRTÉNET

A Fragmenta Codicum Kutatócsoport, amely 1974-ben szerveződött Mezey László vezetésével a magyar gyűjteményekben fellelhető latin nyelvű középkori kódextöredék- emlékek feltárására, az ELTE Egyetemi Könyvtárban őrzött kódexfragmentumok vizsgálatával kezdte szisztematikus kutatássorozatát. A munka során a gyűjteményben őrzött ferences antifonále nyári-őszi *temporalét* tartalmazó kéziratának kötésében (Cod. Lat. 119) több zenei notációt tartalmazó pergamenfragmentumot találtak, majd Mezey László megkísérelte e zenei töredékek alapján a ferences kódexek 16–17. századi történetének rekonstrukcióját. Összesen háromféle kódextöredék-csoportot, 14 fragmentumot azonosított:² 1. tíz kihalított fragmentulumon többszólamú énektételeket („Cantus figurális”) a 15. század első felére utaló fekete menzurális notációval és kiegészítésképp gregorián kottával (U. Fr. I. m. 297);³ 2. egy nagyobb méretű fóliórészleten Szent Ferenc stigmájának gregorián zsolozsma-énektételeit a 16. századra utaló kvadrát hangjelzéssel (U. Fr. I. m. 251);⁴ 3. egy három pergamentöredékből álló töre-

¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával és az NKFIH 120643. sz. kutatási projekt keretében készült az MTA Ip2019-2/2019 Digitális zenei fragmentológia kutatócsoportban.

² MEZEY László: *Fragmenta Latina codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestinensis*. Budapest, Akadémiai, 1983 (Fragmenta codicum in bibliothecis Hungariae I/1), 207, 209, 237. A helyszíni, töredékeket tartalmazó borítékon ez szerepel: 16 darab.

³ A Fragmenta-katalógus hat egykori fólióhoz tartozó, összesen tíz többszólamú leletet ír le, Charles E. BREWER kilenc erősen rongálódott torzót említ, lásd Uő: *The Historical Context of Polyphony in Medieval Hungary: an examination of four Fragmentary Sources*. In: *Studia Musicologica. Academiae Scientiarum Hungaricae* Tom. 32, Fasc. 1/4 (1990), 5–21, itt: 9. A könyvtárban az ide tartozó 174. számú jelzéssel ellátott összetartozó fragmentumcsoportot eredetileg a-tól j-ig betűzték a Fragmenta Codicum Kutatócsoport munkatársai, amely tehát valóban tíz töredékre utal. Jelenleg csak hét fragmentum lelhető fel 174 a, b, c, d, e, h, j jelzésekkel, vagyis ma hiányzik a 174 f, g, i. Az anyagot évekig elveszettnek hitték a Kézirattár dolgozói (hiány: 1992. I-től), és 1992-től csak a Fodor Adrienne által készített fénymásolt segédlet volt benne a védő borítékban. A hiányzó töredékekből 2018-ban fedeztük fel ezt a hetet a gyűjtemény egyik jelzetlen, lefejtett pergamentarabokat és vegyes kísérőanyagokat tartalmazó raktári dobozában. Három töredék továbbra is lappang.

⁴ MEZEY 1983, 207–208.

dékcsoporton „rombikus késő metzi” hangjelzéssel leírt himnuszokat (U. Fr. l. m. 253),⁵ amelyeket egy általa a 14. század második felére datált gregorián himnárium részeinek vélt (Képmelléklet, XXVI/40. kép). Ez utóbbit a himnuszválogatás alapján premontrei eredetüként határozta meg, ezen belül magyarországi provenienciájúnak a töredéken olvasható Szent László himnuszlejegyzésből kiindulva.

Lukcsics Pál premontrei apácarendről szóló korábbi kutatási eredményei nyomán⁶ Mezey László arra a nagyszabású felismerésre jutott, hogy a premontrei anyagnak Pozsonyban, a ferences kódex egykori őrzőhelyén kellett a könyvbe kerülnie.⁷ A pozsonyi klarissza kolostor volt ugyanis az az azílium, amely a Magyar Királyság területről befogadta a török elől menekülő apácarendeket; a szakirodalmi feltárások szerint közöttük a somlóvásárhelyi–mórichidai premontrei „főkötös atyafiakat” is, akik a liturgia mindennapos végzéséhez szükséges könyvek egy részét valószínűleg magukkal hozták új otthonukba. Minden könyv- és zenetörténeti nyom is ezt a következtetést támasztja alá: a premontrei himnáriumtöredékekkel megerősített ferences kódexek a pozsonyi klarissza apácák kolostorában lehettek a 16. század legvégétől, de a Cod. Lat. 121 ciszterci kódexekből származó kottás kiegészítései is utalhatnak Pozsonyra, s a kolostor korábbi lakóira, a ciszterci apácákra.⁸ Hogy a ferences antifonále kezdettől a kolostor tulajdonában volt-e, azaz a pozsonyi klarisszák használatára készítették-e eredetileg, nem tudjuk.⁹ A premontrei kódextöredékek könyvbeli felbukkanására mindenesetre meggyőző magyarázatot ad, hogy a 17. század elejére kihalófélben lévő¹⁰ premontrei apácák könyvei a legpraktikusabb könyvkötészeti alpanyaggal szolgálták ki a kolostor későbbi lakóit, a klarisszákat és a domonkos apácákat.

Egyetemi könyvtárbeli kutatásaink során e premontrei himnáriumtöredékek vonták először magukra a figyelmünket: a szakirodalom nem jelezte korábban, milyen különleges zenei notációval van dolgunk! Jómagam a fóliórészekben regisztrálható sajátos hangjelzést a rendkívül ritka formájú órhanggal együtt több magyarországi gyűjtemény anyagában láttam már korábban,¹¹ s először nehezen tudtam értelmezni a párhuzamo-

⁵ MEZEY 1983, 209. A himnáriumtöredékeket az MTA BTK Régi Zenetörténeti Osztályának Fragmenta Manuscriptorum Musicalium Hungariae Mediaevalis honlap adatbázisa számára is feldolgoztuk, s a Szoliva Gábor által készített első leírás, amely Mezey László azonosítását alátámasztja, felkerült a projekt honlapjára is. Lásd <http://fragmenta.zti.hu/>.

⁶ Vö. LUKCSICS Pál: *A vásárhelyi apácák története*. Veszprém, 1923.

⁷ MEZEY 1983, 209.

⁸ Cod Lat. 121: fol. 86^r, 99^r, 122^r: 13–14. századi ciszterci eredetű antifonáléból, graduáléból, szekvencionáléból találtunk részleteket a ferences antifonále ezen lapjain. Tárgyalásuk szükséges volna, de ezt nem teszük lehetővé a tanulmány terjedelmi korlátai, így egy későbbi munkában térünk majd ki rájuk.

⁹ Klarissza antifonáléként hivatkozik rá: BREWER 1990, 12.

¹⁰ TÍMÁR Kálmán: *A szegedi premontrei apácák magyar nyelvemlékei (A Szegedi Kódex)*. In: *Acta litterarum ac scientiarum Regiae Universitatis Francisco-Josephinae: sectio philologico-historica* 6 (1934), 194–205, itt: 205.

¹¹ Legfrissebb gregorián paleográfiai vizsgálataink azt mutatták, hogy a tanulmányban szereplő premontrei forrásokkal a következő gregorián kódextöredékek állnak kapcsolatban. – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban MNL OL): Q 406-24. Lásd SZENDREI Janka: *A magyar középkor hangjegyes forrásai*. Budapest, MTA Zenetudományi Intézet, 1981 (Műhelytanulmányok a magyar zenetörté-

kat, hiszen itt emlékeim szerint különféle forrásokról volt szó, amelyek különbözőképp viszonyultak a magyar hagyományhoz is. Ezek a régi emlékfoslányok lassan összefüggő képpé formálódtak a gondolataimban egy olyan magyar premontrei középkori hangjelzésiskoláról, amelyről nem adnak hírt a megelőző notációtörténeti munkák, noha számos késő középkori kapcsolata, nyoma dokumentálható, sőt, a forrásanyag maga kronologikusan felfűzhető egy szárlra. Úgy tűnt számomra, a Cod. Lat. 119 himnáriuma ennek a premontrei kódexíró iskolának az utolsó, az előzményekkel szemben jóval kevesebb magyar notációs elemet őrző, sajátos forrása. Hogy megértsük e felfedezés jelentőségét, vissza kell térnünk a Cod. Lat. 119 többi töredékéhez, azért is, hogy tisztázzunk néhány korábbi félreértést.

A COD. LAT. 119 POLIFÓN ZENÉT TARTALMAZÓ TÖREDÉKEINEK TANULSÁGAI

Az U. Fr. I. m. 297 többszólamú zenei töredékeinek azonosítását a menzurális polifónia szakértőjének, Charles E. Brewernak köszönhetjük, aki az 1980-as években vizsgálta meg a kódexekből kivágott, erősen rongált pergamenrészeket, közöttük kis kopott sávokat és vékony csíkokat.¹² Az 1400-as évek első felére datált fragmentumokon Antonius de Cividale művét tudta azonosítani (*Et in terra*), s felhívta a figyelmet arra, hogy a kompozíció – némi ellentétben például a városi diákság polifón énekeit őrző ún. Zsigmond kori töredékkel – a kor legmagasabb zenei színvonalának stílusában íródott, hasonlóan a fragmentumokról felsejülő további művekhez, a polifón Sant Omer-*Sanc-tushoz*, egy ismeretlen, *Qui sonitu melodie* kezdetű *tropussal* kiegészített másik *Et in terra*-kompozícióhoz és egy háromszólamú *Veni Sancte Spiritus* kezdetű motettához. Brewer arra következtetett, hogy a fejlett itáliai többszólamú zeneművészet a műkedvelő repertoár mellett el tudott jutni a korabeli Magyarországra, s az Anjou-kultúra korábbi vívmányait továbbörökítő centrumban, Zsigmond király budai udvarában fogékony befogadó közegre talált. Milyen fontos lenne egy ilyen következtetés a középkori magyar zenekultúrára vonatkozóan, ugyanakkor sajnos nem fogadható el fenntartások

nethez 1), F 360, továbbá HENDE Fanni: *Az Országos Levéltár Mohács előtti gyűjteményében található kódextöredékek*. In: *Turul. A Magyar Történelmi Társulat, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára és a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság Közlönye*. Szerk. RÁCZ György. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 2018, 64–80, itt: 78–79. Őrzőirat: MNL OL, E 159 Magyar Kamara archivuma, Regesta decimarum Bereghiensis 1549–1577 47. doboz (Szendreinél és Hende Fanninál északkelet-magyarországi eredetű). – OSZK A 001, antifonále (SZENDREI 1981, F 293, ő kalocsai eredetűnek véli). – Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, 92. fragmentum, graduále, őrzőkönyv: 17762. Szendrei Janka jegyzéke nem regisztrálja, később viszont készíti róla leírást az esztergomi töredékkatalógusban (Nr. 92): „Provenienz: Ungarn, cf. Notation und Melodieführung”, lásd *Mittelalterliche lateinische Handschriften-fragmente in Esztergom*. Hg. András VIZKELETY. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993 (Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae 2), 99.

¹² BREWER 1990, 5–21.

nélkül. Bár a zenei magasművészet-importot meg lehet magyarázni az Anjou, majd Luxemburgi uralkodócsalád itáliai kapcsolataival és kultúrapártolásával, jelen esetben, a cseh notációs példákól kiindulva (lásd alább), mégis inkább arra gondolnánk, hogy a lengyel–cseh terület intenzív polifón zenei gyakorlatának, ahogy Rajeczky Benjamin nevezte, „egy közép-európai *Ars nova*-kör”-nek¹³ az emlékei kerültek a ferences antifonáléba, amelyeknek nem igazolható hazai vonatkozásuk.

Tárgyunkhoz ennél szorosabban hozzátartozik, hogy Brewer a többszólamú töredékek mellett az egyszólamú gregorián énekeket tartalmazó késői kvadrát kuriális antifonále- és a premontrei himnáriumtöredékekkel csak érintőlegesen foglalkozott, ennek ellenére meglepően szoros kapcsolatot feltételezett az összesen három, kötésből kikerült töredékcsoport között, és minden töredéket magyar eredetűnek vélt.¹⁴ Egy egykori nagy magyar premontrei énekeskönyvben képzelte el őket, egy rendi „zenei antológia” különböző időkben belekerült, összekötött, de tartalmilag csak lazán kapcsolódó részeként. Kétségtelen, hogy ilyen liturgikus énekeskönyvnek lehetett helye és szerepe a késői középkori premontrei közösségekben – lásd a hasonlóan összeválogatott, az aktuális igények szerint folyamatosan bővített ún. Szegedi antifonálét¹⁵ (a továbbiakban az énekeskönyv tartalmát pontosabban megragadó Premontrei kancionále nevet fogjuk használni), amelyet a korábbi kutatások szerint a nagy liturgikus zenei kódexek mellett kiegészítő (gregorián) énekgyűjteménynek készítettek a szegedi premontrei apácák. Arra a kérdésre, hogy létezett-e a ferences kódexek későbbi megerősítéséhez szétvágott nagyobb szabású premontrei kötet, amely Brewer feltételezése szerint szintén a somlós-vásárhelyi apácák birtokában lehetett, és amely zeneileg, kronológiailag és rendeltetését tekintve ennyire heterogén repertoárt, magasrendű polifóniát, ritka gregorián szekvenciát, kvadrát notációs kuriális jellegű zsolozsmaanyagot is magában foglalt, érzésem szerint *nem* a válasz. A premontrei töredékek egyik darabján felfedezhető menzurális lenyomat már a fólió borító funkciójában kerülhetett a pergamenre, hiszen következő réteggént az egyik menzurális kottás darab simult rá, és arról tapadt rá a tinta – ki is vehető a polifón fragmentumon szereplő *Ultimum* (?) szó tükrözött nyoma rajta, valamint a lap alján a kvadrát kotta inverze.¹⁶ Másrészt értelmetlen lett volna ilyen színvonalas, többszólamú előadást igénylő kompozíciók lekottázása egy premontrei rendeltetésű kódexben, hiszen a szerzetesek feltehetően nem voltak zeneileg elég képzetek az előadásához, ha pedig apácákhoz tartozott volna a könyv, ott a férfi szólamok okoznának fejtörést.

Az U. Fr. l. m. 297 jelzetű töredékek menzurális kottái mellett felbukkan egy gregorián tétel, amely Brewer tanulmányában modern átírásban is olvasható, de ott nem

¹³ RAJECZKY Benjamin: *A korareneszánsz zenéje Magyarországon*. In: *Zenetudományi Dolgozatok 1981*. Szerk. BERLÁSZ Melinda, DOMOKOS Mária. Budapest, MTA Zenetudományi Intézete, 1981, 11–15, itt: 9.

¹⁴ BREWER 1990, 11–15.

¹⁵ SZENDREI 1981, 44–45.

¹⁶ Az U. Fr. l. m. 253 és 297 töredékcsoportokból a Szent László himnuszrészletet (*Regis regum*) közlő fol. 2^a és a 174/b kottás pergamendarab ragadt össze.

azonosítja a szerző. A szövegrészletek arra utalnak, hogy a kérdéses tétel a *Splendescit hodierna dies ingenti laetitia* kezdetű Ágoston-szekvencia, egy rendkívül ritka Ágoston-ének,¹⁷ amely egy ágostonos regulát követő rend énekeskönyvében végső soron joggal kaphatott helyet. Ugyanakkor úgy tűnik, nem kapott, mert a külföldi premontrei összehasonlító források egyöntetűen a közismertebb *Interni festi gaudiát*¹⁸ írják elő a szent ünnepnapján, nem az idézett kuriózumot. Az előző kutatásokban felmerülő másik érv az egykori rendi kötet mellett, hogy a három, kötésben talált töredékcsoport fóliói hasonló méretűek – a ferences antifonále megerősítéséhez megközelítően egyforma nagyalakú lapokat/fóliórészeket használtak fel –, ismét nem bizonyítja minden kétséget kizáróan a felhasznált pergamenfóliók eredeti összetartozását, még az egy helyen, egy időben kivitelezett átkötés esetén sem. A változatos anyagok és hasonló méretek mindössze arra utalhatnak, hogy a kötéshez a helyszínen számos nagyalakú kódex állhatott rendelkezésre. A korábbi kutatás végső érve a közös premontrei kötet mellett a gregorián notáció vélt hasonlósága. Brewer mind az U. Fr. I. m. 253, mind a 297 gregorián hangjelzései kapcsán a Fragmenta Codicum-kötet meghatározásán alapuló „késői metzi notációról”, és „rombikus (cseh?) elemekről” ír, s úgy véli, e közös vonások alapján a premontrei himnárius (253) notációja a 297 menzurális kottája mellett másodlagosan felsejülő, ismeretlen Ágoston-szekvenciárészlet erősen kikopott gregorián kottájával rokon.

ÚJ ZENEI PALEOGRÁFIAI VIZSGÁLAT

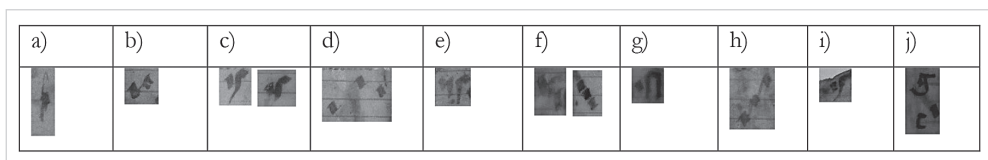
Középkori zenei töredékeink az elmúlt évtizedekben olyan örvendetes mennyiségben és változatosságban kerültek elő hazai és külföldi gyűjteményekből, és váltak csaknem azonnal a zenei írásvizsgálatok alapanyagává, majd e kutatások révén általános zene-paleográfiai tanulsággá, hogy a középkori hangjelzéstan a magyarországi gregorián-kutatás megkerülhetetlen területévé nőhetett ki magát, elsősorban Szendrei Janka rendszerező munkájának köszönhetően.¹⁹ E hazánkban viszonylag rövid múltra visszatekintő diszciplína eszköztárát egyre hatékonyabban tudjuk használni a liturgikus zenei források azonosítása és elemzése során, s e tudás birtokában érdemes más szemmel tekintenünk a Cod. Lat. 119 két, fentebb kiemelt töredékcsoportjának gregorián hangjelzésére is.

Az U. Fr. I. m. 297 többszólamú menzurális kompozíciói mellett három fragmentumon erőteljes északi hatást mutató gregorián hangjelzés látható: ezzel az írással kottázták az Ágoston-éneket és egy fragmentumcsíkon egyelőre azonosítatlan funkciójú éne-

¹⁷ *Analecta Hymnica Medii Aevi* 37. Hgg. Guido Maria DREVES, Clemens BLUME. Leipzig, O. R. Reissland, 1901, 119.

¹⁸ Lásd pl. a Darmstadt, Universitäts- und Landesbibliothek, Musikabteilung, MS. 868 premontrei graduale fol. 138^v.

¹⁹ SZENDREI Janka: *Középkori hangjegyírások Magyarországon*. Budapest, MTA Zenetudományi Intézet, 1999 (Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez 1).

1. ábra. Az U. Fr. I. m. 297 töredékek gregorián kottájának elemei

keket.²⁰ A hangjelzést öt vörös kottavonalra rendezték el, amely az északi befolyás bizonyítéka, s azonnal feltűnik a sorok végén a jellegzetes „felvidéki” *custos*, annak leggyakoribb, lefelé és felfelé is hurkolt formája, amely elsősorban szintén északi, felvidéki forrásokban mutatható ki (lásd *1. a* ábra). Egyedi keverékre utal a *pes* kétféle rajza: a cseh alak (*1. b*), melynek rombuszai vékony ferde kötővonallal kapcsolódnak egymáshoz, másrészt egy *punctum* + *virga* egységű *pes* (*1. c*), amelyben a *virga* szára jellegzetesen elvékonyodik. Figyelmet érdemelnek még a hosszúkásan formált „csúcsos *punctumok*” (*1. d*), illetve a *porrectus* neuma (*1. e*), amelyet *clivisre* és elvékonyított szárú *virgára* tagoltak, éppen úgy, ahogy a felvidéki forrásokban (lásd például Szepesség) szokás. A neuma-összetételekben felbukkanó kötött *climacus*, illetve az önálló *climacus* (*1. f*) a metzigót–magyar keveréknotáció hárompontos, jobbra dőlő figurájaként akár hazai eredetű elem is lehetne, viszont a *torculus punctum* + félköríve (*1. g*) a metzigót notáció alakzata. Két esetben látunk *scandicust*, egyrészt a cseh *pes*ből továbbképzett, három hangot vékony ferde vonalakkal összekötő formát (*1. h*), másrészt a metzigót *scandicust*, amelynek *virga* eleme elvékonyodó szárú, mint az egyik *pes* (*1. i*). C- és G-kulcs szerepel a sor elején (*1. j*), rajzuk az egész notáción is érzékelhető kurzív tendenciát követi. Összességében cseh–metzigót keveréknotációt látunk tehát, amelynek másodlagosan (igen haloványan) a magyar keverékírásokból is kimutatható neumákkal van ugyan közös halmaza, de a cseh jelleg miatt nem valószínű, hogy hazai kéziratról lenne szó.

Nem így a premontrei himnáríum kottájában! Brewer értékelésével szemben úgy láttam, a polifón töredékekétől eltérő típusú hangjelzésről van szó: cseh elem egyáltalán nincs benne, tehát „rombikusnak” – amely a szakirodalomban „cseh”-et jelent, és nem a rombusz alakú *punctumokra*, azaz magára a gótikus tollkezelésre utal – nem nevezhető (lásd Képmelléklet, XXVI/40. kép). A hangok itt nem öt, hanem négy vörös vonalon szerepelnek. A sorvégi *custos* az egyik legfontosabb, erre a műhelyre jellemző, mondhatni identitásjelző kottaelem, kutatásaink szerint kizárólag olyan kódextöredékek őrizték meg, amelyek – véleményem szerint – a premontrei rendhez kapcsolhatók.²¹ Az írás egészen érezhető egy excentrikus különütasság: az önálló hangot jelző *punctum*nak nem jellemző alakja a korabeli rombusz, hiszen négyszögű síkidomként számtalan árnyalatban mutatható ki a töredéken, és gyakran forogtják el a tengelye

²⁰ Nagyon kevés kotta- és szövegrész látható, ez alapján nem sikerült a 174/e keskeny fragmentumcsikján az énekek azonosítása.

²¹ Vö. 11. jegyzet.

	U. Fr. I. m. 253 Premontrei himnárium	Győri Káptalani Magánlevéltár Cth X 846 Antifonáletöredék	Premontrei kancionále-írásminta
Punctum			
Pes			
Clivis			
Torculus			
Porrectus			–
Scandicus			
Climacus			
Mellékjelek	–	–	
F-kulcs			
Custos			

2. ábra. Összehasonlító neumatáblázat
(Facsimile. Premontrei himnáriumtöredék, fol. 2^r, ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár,
Cod. Lat. 119 kötéséből, vö. MEZEY et al. 1983, 209: U. Fr. I. m. 253)

körül, mintha csetlene-botlana a kottában (lásd 2. ábra. Összehasonlító neumatáblázat, 1. oszlop: U. Fr. I. m. 253, Premontrei himnárium). Ez az árnyalati gazdagság nem pusztán a használati-félkurzív írásból eredő hanyagság: a *climacus* jobbra dőlő formájában a harmadik, utolsó hang kényszerűen fordul be, hogy elférjen a szűkös vonalrendszerben. Fontos, hogy magyar elemek is regisztrálhatók a neumaszerkezetek között. Az esztergomi notáció *climacus*ának függőleges írásirányát őrző neumaformát használja a notátor, ám a beléje foglalt hangok szabálytalan kiképzése miatt ezt a *climacust* is idegennek érezzük az elegáns magyar/magyar–metzigót keverék példákhoz viszonyítva, éppúgy, mint a magyar keveréknotációkból ismerős tagolt, de furcsán félbevágott *scandicust*. A *clivis* kalapjának megnyújtása s a különös, vaskos, kifejezetten esetlen talpazat, ezáltal a sokszor torz z alakú neuma is önálló indítékokat és iskolát sejtet. Még két jellegzetességre hívnám fel a figyelmet. Egyrészt a dallam kis vonalakkal történő részekre szabdalására a legelemibb tagolási pontokig, másrészt a befutóvonalak érdekes alkalmazására például a nagyobb hangot lépő *clivis* kötött formájában, a második hang előtt, vagy a hasonló *pes*formával induló *torculus*nál.

A HIMNÁRIUMTÖREDÉKEK KORA

A zenei notáció tanulságainak fényében a premontrei himnáriumtöredék datálását mindenképp újra kell gondolni. A Fragmenta-kötet 14. század végi meghatározása a zenei elemek fényében korainak tűnik: ebben az időben hasonló fejlettségű, erőteljesen gótikus tollkezelésű magyar keveréknotáció a kutatások szerint még nem létezett,²² vagy ha igen, a himnárium hangjelzése (a *custos*formával együtt) a korabeli kottázási viszonyokhoz képest kivételesen modern elegy. Összbenyomásaink alapján azonban – a kódex méretét és erős használati jellegét mérlegelve – inkább a fordítottjára gondolhatunk: a premontrei töredékeken látható hangjelzés nem úttörő, hanem *archaizáló jellegű*, sok vonásában voltaképp a 15. századi magyar egyház peremvidékeinek archaizáló-kurziváló konjunkt szerkesztésű kottáit idézi.²³ Töredékünk írásmódja hazai talajon áll, így a felhasznált elemek, a neumatagolás és a gotizálás stádiuma alapján legkorábban a 15. század közepére helyeznénk a himnárium keletkezését. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a Cod. Lat. 119 többszólamú fedéltöredékei, Brewer vélekedésével ellentétben, korábbiak lehetnek a gregorián kottánál.

GYŐRI PREMONTREI ANTIFONÁLETÖREDÉK

E magyar elemekkel kevert sajátos premontrei írásmód datálásához és jellemzéséhez pusztán a fenti adatok nem lennének elegendők, és csak a homályban tapogatóznánk, ha nem utalnának e sajátos műhelyre további források/töredékek is. Nem a magyarországi periferikus kottairó-hagyomány fent emlegetett analógiáira gondolunk, hanem olyan példákra, amelyeket a lehető legszorosabb kötelék kapcsolhat ide, azon túl, hogy ők is a magyar premontrei műhely termékei. Az MTA ZTI Régi Zenetörténeti Osztályának digitalizált fotóanyagában több olyan leletre is bukkantam, amelyeket a neumák különleges készlete, illetve a szöveg- és zeneírás összképe alapján a fedéltöredékek közeli rokonainak tekinthetők.²⁴ Egy következő tanulmányban ismertetném e vizsgálat teljes forrásorát és tapasztalatait, jelen munkában a kötésbe került himnáriumtöredékek hangjelzéséhez kapcsolódó két legközelebbi forrást említem meg: egy győri adatot és a szegedi apácák Premontrei kancionáléjának egyik jellegzetes notációmintáját.

A Győri Káptalani Magánlevéltár Cth X 846 jelzetű antifonáletöredékének kottája árulkodóan összecseng a himnárium-fóliórészletekkel. Azonos a sorok távolsága, hossza, a kottaszisztémák magassága és szélessége. Megegyezik a dupla vonalas nyitó és záró keret, a dupla vonal között a kulcsok és *custos* pozíciója. A rasztrum méretezése és sűrű teleírása alapján legalább tíz kotta- és szövegsor szerepelhetett egy oldalon,

²² SZENDREI 1999, 77; Uő: *A metzigót–magyar keveréknotáció*. In: *Magyarország Zenetörténete I. Középkor*. Szerk. RAJECZKY Benjamin. Budapest, Akadémiai, 1988, 204–206, itt: 204–205.

²³ SZENDREI 1999, 71–74.

²⁴ Vö. 11. jegyzet.

de a levágás miatt akár a himnáriumfólión látható tizenegy, vagy annál is több sor lehetett az eredeti állapot.

Az egykor az X. ún. Cimeliothecához tartozó,²⁵ ismeretlen iratsomót befedő antifonáletöredéket lefejtve őrzik.²⁶ A himnáriumhoz hasonlóan a liturgikus tartalom elemzése is megerősíti a premontrei provenienciát. A töredéken látható énektételek részben a Szent István vértanú zsolozsmájához tartoznak. Szokatlan választás a kompletórium *Nunc dimittis*-antifónája (*Verbum caro factum est*), majd az invitatórium (*Beatus Stephanus Christi martyr*), illetve a matutínium első nocturnusának antifóna- és rezponzóriumválogatása. Ezek közül a *Beatus Stephanus Christi martyr* invitatóriumot tekinthetjük az egyik fő kuriózumnak. A másik alkalmazás, a *Verbum caro* kompletóriumbeli felhasználása István vértanú ünnepén, a teljes tétel sorhoz hasonlóan átfedést mutatott a 15. századi Altenburg an der Lahn-i premontrei antifonále²⁷ idevágó anyagával, s e korrespondencia egyértelmű érvként használható az egykori antifonále premontrei rendeltetése mellett.

A győri töredék zenei notációjának vizsgálata majdnem minden részletében az Egyetemi Könyvtár premontrei himnáriumának kottaképét idézi (lásd 2. ábra. *Összehasonlító neumatablázat*, 2. oszlop: Győri Káptalani Magánlevéltár Cth X 846 borítója). Elsőként a markánsan egységes *custos*rajz érdemel figyelmet: a fél*punctum*ból felfelé kiinduló, majd vonalát nyolcas alakban metsző jel kellően karakteres, hogy egy konkrét közösség használatára következtessünk belőle. Közös kottázási hagyományra utal a zenei notáció neumakészlete is, az egykor kötöttnek mutatkozó, a magyar hagyományból merítő notációs szerkezetek felbomlásának himnáriummal azonos stádiuma. Rögön szembeötlik néhány, a magyar hagyománytól idegen elem. Nagyon szokatlan például a két pontból (!) álló *clivis*, amely a himnáriumtöredéken is szerepel. A töredékek összetartozását erősíti az F-kulcs kivitelezése, amely itt sem a szokásos fecskefarokforma, hanem nyomtatott F-re emlékeztető franciás jel, pontosan ugyanaz, amit a himnáriumtöredéken fedeztünk fel. Párhuzamot teremt a két töredék között a kiforratlan *punctum*rajz: a szabályosabb rombuszalakzatok és a ferdén, elnyújtva felírt formák váltakoznak. A fólió épebb állapota miatt a győri antifonáléban sokkal jobban látszódnak a *pes* és *torculus* hosszú befutóvonalai a nagy hangközlépés második, magasabb hangjánál.

Van egy jel, amelynek kiképzése azonban alapvetően eltér a mérlegre tett notációkban. Míg a himnárium kottázásában erőteljesebb a törekvés a lapított *punctum*okból álló *climacus*ok függőleges irányú rajzára, addig a három pontból álló önálló *climacus* a győri töredéken minden esetben jobbra halad lefelé. Különbség mutatkozik a *scandi-*

²⁵ 1883-ban Ebenhöch Ferenc nevéhez köthető a győri Cimeliotheca (Cth)-rendszer kialakítása. Lásd NEMES GÁBOR: *A győri káptalani magánlevéltár törzsanyagának regesztái (1527–1600)*. Győr, Győri Egyházmegyei Levéltár, 2011 (A Győri Egyházmegyei Levéltár kiadványai. Segédletek 5), 5–6.

²⁶ A töredéken ceruzával: „Üres volt. 95. augusztus 30. ZG.” Tehát ekkor már csak a lefejtett borítóredék volt meg.

²⁷ Österreichische Nationalbibliothek, Mus. Hs. 15489.

cus megformálásában: a himnárium a magyar tagolt formából képzett egyéni alak, míg a győri töredéken a franciás-csehes *punctum+pes* formálás kizárólagos, bár azt meg kell jegyezni, *scandicus* ez utóbbi forrásban alig fordul elő.

Vajon arra utalnak-e a párhuzamok, hogy az antifonále- és a himnáriumtöredék ugyanahhoz a premontrei kódexhez tartozott egykor? A himnárium kopottabb állagának rovására írható általános vaskosságot leszámítva is kidolgozatlanabbnak tűnik a kottakép a győrinél: a hangfejek nagyobb méretezése sem a kopás-szétfolyás következménye, hanem tényleges különbség. A győri antifonáletöredéket a himnáriumhoz viszonyítva néhány ponton eltérő, összességében fegyelmezettebb, rendezettebb, higgadtabb kottairással jegyezték le. A fólióelrendezés párhuzamai dacára kevés a valószínűsége annak, hogy a két emlék egyazon notátor műve lenne, ugyanakkor az erős párhuzamok azonos hagyományra, akár azonos műhelyre utalnak.

A PREMONTREI KANCIONÁLE ÍRÁSMINTÁJA

A könyvtörténeti szálak felgombolyítása újabb adattal szolgál. Teljes liturgikus zenei forrás Magyarországról nem maradt fenn sem a rend női, sem a férfi ágából, kivéve a 16. századi Premontrei kancionálét, amely eredetileg a premontrei apácarend szegedi kolostorának liturgikus könyve volt, és hosszú, viszontagságos úton került a 20. században jelenlegi őrzőhelyére, Szombathelyre.²⁸ Ami felkeltette a figyelmünket, az az, hogy az énekeskönyv különféle kottairásai között a fenti premontrei töredékeink hangjelzőmódjához nagyon közel álló gregorián kotta szerepel az 51–53. oldalakon, amely a nagypénteki keresztbehozatalt kísérő *Popule meust*, a *Trisagion*-refrénst, majd az *Ecce lignum crucis* énekdallamát rögzítette. Abban az elemzők egyetértenek, hogy a kotta első számú notátora a szegedi kolostor egyik lakója, egy széljegyzetben *soror Márta*-ként megnevezett apáca lehetett,²⁹ ám az ő írása összességében a korszak metzigót notációt és kurzív magyar kottairást vegyítő típusa, és nem az iménti lapokon látható sajátos premontrei hangjelzés. A nagypénteki Szent Kereszt-hódolathoz kapcsolódó énekek esetében viszont ugyanerről a kottáról van szó! A fent kiemelt kottázási sajátosságok közül minden részlet felismerhető ebben a dallamlejegyzésben is (lásd 2. ábra. *Összehasonlító neumatáblázat*, 3. oszlop: Premontrei kancionále-írásminta): a „csápos”, nyolcas alakú *custos*, a szögletes, dús választékú *punctum*rajzok, az F-kulcs egyéni kiképzése, a széles kalapú *clivis*, a *pes* talapzata, nagyobb hangköz esetén a *pes* és a *torculus* második hangjának szokatlan befutóvonala. Néhány apró eltérés itt is szemet

²⁸ Vö. Szombathely, Ferences Könyvtár, 6264. A kézirat történetéhez kapcsolódó könyvtárnyi szakirodalmat lehetetlen jelen munkában ismertetni. Tanulmányunkban elsősorban a következő munkákból indulunk ki: LUKCSICS 1923; TÍMÁR 1934; GÁBRIEL Asztrik: *A Pozsonyi Kódex eredeti kézírata*. In: *Magyar Könyvszemle* 4 (1940), 333–344; LÁZS Sándor: *A megkerült Pozsonyi Kódex és Szegedi Antifonale, valamint két elkallódott kézirat*. In: *Magyar Könyvszemle* 122 (2006), 146–161; Uő: *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján. Az anyanyelvű irodalom kezdetei*. Budapest, Balassi Kiadó, 2016.

²⁹ 70. levél, lapszálon: „soror marta yrta”. Vö. TÍMÁR 1934, 200–201.

szúrhat. A himnáriumtöredékekhez viszonyítva a kancionále lejegyzése meglehetősen gondos munka, az írás szellős, arányos és jól szerkesztett. Figyelemre méltó benne az esztergomi notációs hagyomány Márta nővér írásánál erőteljesebb felidézése, amely az írás ductusában és a neumaszerkezetekben egyaránt kimutatható. A lejegyző egyrészt a neumák konjunkt formálására törekszik, tehát szívesebben köti, mint tagolja a neumákat, másrészt a *climacust* az esztergomi jelre emlékeztetően kettős ponttal indítja.³⁰ S bár ferdén írja fel ezeket a *punctum*okat, de rendezett sorban, s az utolsó hangot sem fordítja el, ahogy a töredékek mutatják. A kotta alapján összességében az a különös benyomásunk támadhat, hogy a töredékek kottázásának néhány évtizeddel korábbi, azaz gördülékenyebben írt, jól fészültebb verzióját kapjuk, s az archaizmust tovább erősíti a 9-est formáló *cephalicus*neumák használata. Mindezekkel együtt mégsem datálnánk korábbra a Premontrei kancionále kottairását a fenti forráspárhuzamoknál, már csak azért sem, mert e papíralapú énekeskönyv másolásának dátumát a tudományos konszenzus a 16. század első két évtizedéhez köti. A régies írásmódhoz való alkalmoszerű visszanyúlásban kereshetünk magyarázatot az ismerős, magyar gyökerű premontrei notáció pár oldalas alkalmazására, amely bizonyítja, hogy e régi stílusú notáció műveléséhez legalább az egyik szegedi nővér (és ez már feltehetően nem Márta volt) bizonyosan értett.

A kancionále történetével több kiváló munka foglalkozott, izgalmas látni, hogy a könyv tartalma alapján milyen útvonalat járhatott be. Témánk szempontjából a szegedi, a somlóvásárhelyi, a Győr közeli móríchidai és a pozsonyi lokációk a fontosak, hiszen a kancionáléban dokumentált írásminta a forrást összeköti a Győrben és Pozsonyban fennmaradt töredékekkel: vagyis e fragmentumnyomok egyúttal a premontrei apácák vándorlásának útjelzői is. A szegedi apácák 1511-ben a bencés nővérektől elrekvirált somlóvásárhelyi kolostorba települtek,³¹ a többiek később, a török veszély elől menekülve követték társaikat.³² Mivel az egyik bejegyzés az 1516. augusztus 27-i szegedi tűzvészről ad hírt,³³ az elemzők arra következtettek, hogy a kancionále utóbb került Somlóvásárhelyre. Az újonnan érkezett szegedi nővérek helyhiány miatt a premontrei szerzetesek addigra kihalt móríchidai rendházába költöztek be. Egy bécsi kitérő után, 1586-ban Somlóvásárhelyen/Móríchidán, majd nem sokkal később (talán 1594-ben) már Pozsonyban lehetett a kancionále: a premontrei apácák a klarissza kolostorban találtak menedéket, és oda magukkal vihették több könyvüket is. Nemcsak a Premontrei kancionále, a Lányi-kódex és a Pozsonyi kódex utazott ugyanide, hanem minden bizonnyal az a régi himnárium is, amelyből a himnáriumfóliókat a ferences kódexek kötéséhez kivágták. Joggal merül fel ugyanakkor a kérdés, hogyan alakulhatott a győri

³⁰ Vö. SZENDREI 1999, 61.

³¹ LUKCSICS 1923, 35.

³² TÍMÁR 1934, 204.

³³ Fol. 43: „Ezer-ötszáztizenhat esztendőben írták e ternuszt, akkort megége Szent Léleknek monostora és Szent Miklósi, és Felső-várasnak, Szegednek, nagyobb része első idnepének, Szent Ágostonnak, estin, feria quarta”.

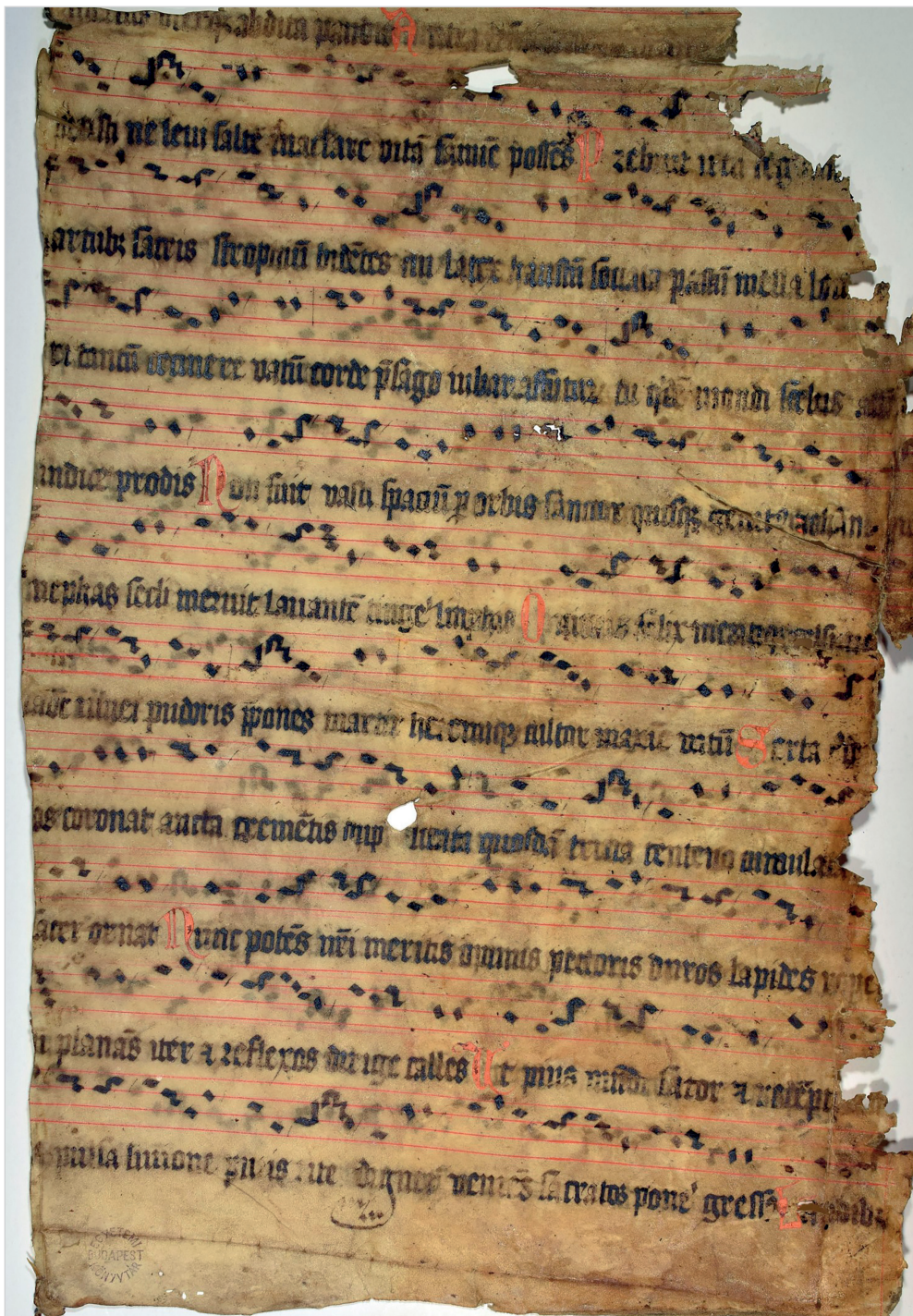
premontrei antifonále sorsa, hogyan került e kódex töredéke Győrbe? Legvalószínűbben arra gondolhatunk, hogy a szegedi/somlóvásárhelyi/mórichidai premontrei apácák a Szent István vértanú-főlióhoz tartozó anyakódexet a himnáriumtöredékhez tartozó liturgikus zenei könyvvel ellentétben nem vitték Pozsonyba, hanem helyben, azaz Mórichidán hagyták, s az a közeli Győrbe került. Ha valóban így történt, akkor a kódexek szétszedése és felhasználása két helyen, egymással párhuzamosan történhetett.

Fenti töredékeink zenei paleográfiai elemzéséből számos izgalmas tanulságot vonhatunk le. A zenei vizsgálat egyrészt a 14. századi magyarországi ferences antifonále és a Premontrei kancionále történetének késői fejezetéhez nyújtott újabb adalékokat. Másrészt a kutatás egy eddig feltáratlan magyar premontrei hangjelzészahagyomány utolsó, a premontrei apácákhoz kapcsolódó emlékeihez is elvezetett minket. Reményeink szerint e különleges, újra felfedezett hangjelzéstípus analógiái a szóban forgó premontrei forráskör számos, jelenleg lappangó emlékének a felismerését, azonosítását teszik majd lehetővé.

GABRIELLA GILÁNYI

*Gregorian Cover Fragments in the Cod. Lat. 119,
University Library and Archives of the Eötvös Loránd University
New Findings*

From the former cover of the Franciscan Antiphoner, kept in the ELTE University Library under the shelf mark Cod. Lat. 119, sixteen musical codex fragments were removed and identified by the Fragmenta Codicum Research Group led by László Mezey in the 1980s. Currently fourteen pieces are available for research. The fragments – *musical codices in a musical codex* – once belonged to different notated liturgical books. Some of them convey Gregorian chants; other pieces include polyphonic musical compositions from the 15th century. They were written down in different chant notations. Musicologists have only discussed them in passing. Our new musical analysis has achieved many important results: 1. The thorough musical palaeographical examination clarified some vague details of the earlier studies. 2. The examination of an extraordinary musical notation emerging from the leaves of a Premonstratensian Hymnal (U. Fr. l. m. 253) has lead us to other unidentified musical sources (liturgical fragments and tiny notation samples from full books), which show exactly the same notation. 3. These connections, manifesting themselves primarily in the musical writing style, reveal a more complex relationship between the items of this virtual group of sources: the analogies may refer to an individual notation style of the late medieval Premonstratensian workshops in Hungary, which allow us to identify further sources belonging to the same group. 4. Our study also tells about the late history of the Franciscan Antiphoners (Cod. Lat. 118, 119, 121, 122), the Szegedi Codex (Premonstratensian Cancionale) and the vivid 15th–16th century musical literacy of the Premonstratensian nuns in Hungary.

40. kép. Premontrei himnáriumszöveg, fol. 2^r, ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, Cod. Lat. 119 kötéséből, vö. MEZEY et al. 1983, 209: U. Fr. I. m. 253